

O‘ZBEK TILI IZOHLI LUG‘ATIDA XULQ-ATVOR FE‘LLARI VA ULARNING SEMANTIKASI

Ochilova Sanobar Narzullayevna

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqola O‘zbek tilining izohli lug‘atidagi xulq-atvor fe‘llarining semantik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda xulq-atvor fe‘llarining lug‘aviy ma‘nosi, ularning ijtimoiy va hissiy munosabatlarni ifodalashdagi roli yoritilgan. Maqolada fe‘llar semantik guruhlarga ajratilib, ularning qo‘llanilishidagi lingvistik va madaniy qirralar tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Xulq-atvor fe‘llari, semantika, O‘zbek tili izohli lug‘at, ijtimoiy munosabat, hissiy holat, tilshunoslik, lingvistik tahlil.*

Xulq-atvor insonning ichki va tashqi munosabatlarini, ijtimoiy va shaxsiy faoliyatini ifodalaydi. Bu jarayon til vositalari orqali aks ettiriladi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida xulq-atvorni ifodalovchi fe‘llar katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular insonning xarakteri, xatti-harakati va turli holatlaridagi his-tuyg‘ularini tavsiflashda asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada O‘zbek tili izohli lug‘atidagi xulq-atvor fe‘llarining semantikasi va ularning lingvistik tahliliga e‘tibor qaratiladi.

Xulq-atvor fe‘llari insonning ichki hissiy kechinmalarini va tashqi harakatlarini ifodalovchi so‘zlar bo‘lib, ular ma‘no va semantik tuzilish jihatidan juda boydir. Masalan: “yovlashmoq”, “janglashmoq”, “qo‘rqmoq”, “o‘ylamoq”, “yig‘lamoq”, “kulmoq”, “yayramoq”, “xafa bo‘lmoq”, “hazillashmoq” kabi fe‘llar shaxsning hissiy yoki ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda qo‘llaniladi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida bu fe‘llarning semantikasi ularning tuzilishi va qo‘llanilish doirasiga qarab aniq tasniflanadi. Masalan:

“Yig‘lamoq” fe‘li shaxsning qayg‘u yoki jismoniy azobni ifodalovchi hissiy holatini ko‘rsatadi. “Hazillashmoq” esa odamlar o‘rtasidagi quvnoq va do‘stona munosabatni anglatadi. Bu fe‘llarning lug‘aviy ma‘nosi bilan bir qatorda, kontekstual qo‘llanilishi ham muhimdir.

Tilshunoslar O‘zbek tilidagi xulq-atvor fe‘llarining semantik xususiyatlarini o‘rganib, ularning lug‘aviy va kontekstual ma‘nosi o‘rtasidagi aloqaga e‘tibor qaratishgan. A. Madvaliyev va G. Abdurahmonov kabi olimlar lug‘at tarkibini o‘rganishda semantik maydon nazariyasidan foydalanganlar. A. Madvaliyevning fikricha: “Xulq-atvor fe‘llari inson his-tuyg‘ularining til vositasida namoyon bo‘lishining noyob ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Ular har bir madaniyatda o‘ziga xos ma‘no qirralariga ega.” Shuningdek, A. Mamatov izohli lug‘atda xulq-atvor fe‘llarining ijtimoiy kontekstdagi rolini yoritib, quyidagicha ta‘kidlaydi: “Bunday fe‘llar faqatgina lingvistik jihatdan emas, balki jamiyatdagi munosabatlarni

ifodalashda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, "janglashmoq" kabi fe'llar ijtimoiy qarama-qarshiliklarni aks ettiradi."

Xulq-atvor fe'llarini quyidagi semantik guruhlariga ajratish mumkin:

1. Ijobiy xulq-atvor fe'llari: kulmoq, yayramoq, sevmοq, quvonmoq.

"Erining hazillariga mayin kulib qo'ydi." (A. Qahhor, Sarob)

Bu yerda "**kulmoq**" fe'li kulguning hissiy ohangini ifodalaydi. Ayolining kulishi erining gaplariga nisbatan iliq va mehrli munosabatni bildiradi.

"Tong saharda oydin boqqa kirib, qushlarning sayrashi ostida yayrab yurdim."

(G'. G'ulom, Shum bola)Ushbu misolda "**yayramoq**" tabiiy muhitda quvnoq kayfiyatni anglatadi. Fe'l ijobiy hissiyot va erkinlikni ifodalaydi.

"Men onamni o'z hayotimdan ortiq sevaman." (O'. Hoshimov, Ikki eshik orasi)

Bu misolda "**sevmοq**" fe'li oila a'zolariga bo'lgan samimiy va chuqur mehri aks ettiradi.

"Bola kitobga egildi-yu, yangi suratlarni ko'rib quvondi." (X. Do'stmuhammad, Bahor qaytadi) "**Quvonmoq**" fe'li bola hissiyotining kuchli ifodasi sifatida ishlatilgan. Fe'l bolaning his-tuyg'ularini ko'rsatadi.

2. Salbiy xulq-atvor fe'llari: xafa bo'lmoq, yig'lamoq, qo'rqmoq.Xafa bo'lmoq:

"Tog'a, bu gaplaringizdan ko'nglim qoldi, judayam **xafa bo'ldim**." (A. Qodiriy, O'tgan kunlar). Ushbu misolda "xafa bo'lmoq" fe'li shaxsning ichki hissiy ranjish va achinish holatini tasvirlaydi.

"Uning ko'zlari namlandi, o'zini tutolmadi, ho'ngrab **yig'lab yubordi**." (A. Qodiriy, Mehrobdan chayon) Bu yerda "yig'lamoq" fe'li ichki iztirobning kuchli tashqi ifodasi sifatida qo'llangan. Qahramonning hissiy zaifligi va qayg'usi tasvirlangan.

"U xonadon so'qmog'idan yurib kelayotib, soyadagi sharpadan **qo'rqib ketdi**." (Oybek, Quyosh qoraymas)

"Qo'rqmoq" fe'li kutilmagan xavf yoki noaniqlik sabab yuzaga kelgan hissiy reaksiyani anglatadi.

2. Neytral xulq-atvor fe'llari: o'ylamoq, kuzatmoq, bilmoq.

Men kelajak haqida ko'p **o'yladim**, lekin biror aniq qarorga kelolmadim." (A. Qahhor, Sarob) Ushbu misolda "o'ylamoq" fe'li qahramonning ichki mulohaza va fikr jarayonlarini ifodalaydi.

"Daryo bo'yida o'tirib, to'lqinlarni **kuzatish**ga tushdim." (Oybek, Navoiy)

Bu yerda "kuzatmoq" fe'li tashqi olamga bo'lgan diqqat-e'tibor holatini aks ettiradi. Fe'l hissiy holatdan ko'ra idrokka asoslangan.

"Men bu yerga kelishdan oldin hamma narsani **bilib olgandim**." (O'. Hoshimov, Bahor qaytmaydi) "Bilmoq" fe'li shaxsning aqliy faoliyatini va faktlarni tushunish jarayonini ifodalaydi.

Har bir guruhga mansub fe'llar insonning psixologik va ijtimoiy vaziyatini tasvirlash uchun xizmat qiladi. Masalan, "yayramoq" fe'li quvonch va mamnuniyat holatini, "qo'rqmoq" esa xavotir va qo'rquv hissini ifodalaydi.

Xulq-atvor fe'llari O'zbek tilining izohli lug'atida insonning hissiy va xatti-harakat olamini yorituvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Ularning semantikasi boy bo'lib, turli vaziyatlarda keng qo'llaniladi. Bu fe'llar faqat tilshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki madaniyat, psixologiya va jamiyatshunoslik sohalari uchun ham ahamiyatlidir. Olimlarning fikrlari va tahlillari ushbu fe'llarning nafaqat tilshunoslikdagi, balki jamiyatdagi rolini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Madvaliyev, "O'zbek tili izohli lug'ati haqida", Toshkent, 2018.
2. G. Abdurahmonov, "Semantik maydonlar nazariyasi", Toshkent, 2015.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati, I-V jildlar, Toshkent, 2006-2008.
4. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (birinchi va ikkinchi jildlar), Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashriyoti.
5. Qodirov, M. "O'zbek tilida harakat va holatni ifodalovchi fe'llarning leksik-semantik tahlili", Toshkent, 2015.
6. G'anieva, S. "Til va xulq-atvor: o'zbek tilida emotsional leksika", Toshkent, 2010.
7. Vohidov, A. "O'zbek tili grammatikasining nazariy asoslari", Toshkent, 2003.
8. "Leksikografiya asoslari", Muhammadjonov A., Toshkent, 1998.